

ГРАМАТИКА ТЕКСТУ І СУЧАСНА ЛІНГВІСТИКА

Сьогодні граматики як частина лінгвістики закономірно розширила свої звичайні межі, визнавши текст основним об'єктом вивчення. Чинником такої переорієнтації та об'єднуючим началом стала людина, особа мовця. Адже граматична наука – це не «зведення парадигм, правил і заборон, а ключ до будови мови, до будови текстів, до будови людської думки» [8, с. 108]. Тому доцільним вважаємо проілюструвати еволюцію тексту в галузі філології.

Мета статті – проаналізувати поняття «текст» у сучасному мовознавстві та з'ясувати пов'язані з ним актуальні питання; схарактеризувати погляди на текст відповідно до традиційної, генеративної, когнітивної та комунікативної парадигм філологічних знань, висвітлити погляди на граматику тексту в лінгвістиці, визначити перспективи залучення тексту як об'єкта дослідження діалектології.

У сучасному мовознавстві до поняття «текст» підходять по-різному. Його тлумачать як «писемний або усний мовленнєвий масив, що становить лінійну послідовність висловлень, об'єднаних у ближчій перспективі смисловими і формально-граматичними зв'язками, а в загальнокомпозиційному, дистантному плані – спільною тематичною та сюжетною заданістю» [4, с. 704]; в іншому випадку підкреслюють зв'язність і цільність тексту – «об'єднану смисловим зв'язком послідовність знакових одиниць» [14, с. 507]; подібно трактує цей термін і К. Ф. Шульжук [27, с. 372]. Більш докладне, спрямоване у площину комунікації та в позамовні змісти поняття тексту подає О. О. Селіванова, вважаючи його цілісною семіотичною формою лінгвопсихоментальної діяльності мовця, концептуально та структурно інтегрованою, що «є прагматичним посередником комунікації та діалогічно вбудована у структуру семіотичного універсуму культури» [21, с. 599]. На мовотворчій ознаці тексту наголошує І. Р. Гальперін: «Текст – це витвір мовотворчого процесу, якому властива закінченість, об'єктивованій у вигляді письмового документа, літературно оброблений відповідно до типу цього документа, витвір, що складається з назви (заголовку) і ряду особливих одиниць (надфразових єдностей), об'єднаних різними типами лексичного, граматичного, логічного, стилістичного зв'язку, що має певну цілеспрямованість і прагматичну настанову» [3, с. 18].

Наведені дефініції тексту свідчать про наявність різних підходів до визначення сутності тексту як одиниці дослідження та її меж. Розмаїття тлумачень терміна «текст» пояснюється пошуком прототипу, ключового слова, одиниці мовного рівня, яке б стало відправним моментом дефініції [21, с. 599].

Відмінність між діалектними та літературними текстами є очевидною. В діалектному тексті – графічному аналогу фонозапису, не підданому сторонньому втручанням – «відсутня передусім опрацьованість, затертими чи значно зневиразненими є цільові настанови тексту» [4, с. 12], часто немає

цілісності; завершення, вербалізоване спеціальними мовними засобами, у діалектному тексті порівняно з літературним присутнє не завжди [4].

Діалектний текст відрізняється від текстів літературної мови. Якщо останні можуть належати до різних стилів – художнього, ділового, публіцистичного тощо, то діалектний текст – це насамперед розмовне мовлення, монологічне або діалогічне – найдавніший стиль, започаткований з виникненням мови. Водночас діалектний текст – це реальна форма існування мови, мабуть, найреальніша з усіх можливих.

Актуальною в сучасному мовознавстві є проблема співвідношення тексту і дискурсу [12, с. 13], оскільки труднощі в їх розрізненні зумовлює взаємопроникнення граматики тексту (лінгвістики тексту взагалі) та аналізу дискурсу. Сьогодні існує чимало визначень дискурсу, зокрема, П. Серіо, виділяє 8 значень у розумінні цього поняття. Однак переважна більшість мовознавців, поділяючи думки Ф. де Сосюра, ототожнює дискурс із поняттям мовлення [13]. Проблему розмежування тексту і дискурсу намагаються розв'язати О. В. Александрова та О. С. Кубрякова. На їх думку, «текст – це готова даність, що може вивчатися у своїй завершеності, закінченості, тоді як дискурс завжди повинен вивчатися радше як процес створення текстів зі своїми особливостями». «Текст є безпосередньою матеріальною даністю, і ми можемо працювати з нею як з певного роду матеріальним об'єктом, дискурс – більш складний, і для його аналізу потрібно реконструювати задум мовця, його інтенції, настанову тощо, тобто визначити, окрім того, що є у породжуваному на наших очах мовленнєвому творі, тексті, й те, що – за текстом або ж надтекстом» [12, с. 195]. О. С. Кубрякова зауважує, що «під дискурсом слід розуміти саме когнітивний процес, пов'язаний з реальною мовотворчістю, створенням мовленнєвого твору, текст же є кінцевим результатом мовленнєвої діяльності, що виливається у закінчену (і зафіксовану) форму» [13, с. 31]. Таким чином, дискурс – це мовлення, а текст – його зафіксований результат.

У сучасному мовознавстві домінують чотири провідні наукові парадигми: традиційна, генеративна, когнітивна та комунікативна [12]. Щодо традиційної парадигми наукових знань, у річищі якої створюються структурно-системні граматичні описи, то вчені зауважують, що вона не віддала належного лінгвістиці тексту і потребує подальшого дослідження. Тому «мають рацію ті лінгвісти, які вважають текст і дискурс поняттями, що найбільш яскраво характеризують галузі аналізу сучасних парадигм; недолік цей особливо хворобливо відчутний: і трансфрастика, й лінгвістика тексту повинні стати невід'ємною частиною граматичного опису мови» [12, с. 191]. Генеративна та постгенеративна парадигми, які представляє Н. Хомський і його послідовники, не дають дефініцій поняттю «текст», оскільки, за спостереженнями О. С. Кубрякової, типовою для них є увага до синтаксису висловлювання [12]. Когнітивні аспекти тексту і дискурсу, тісно пов'язані з передачею інформації, належно опрацьовані О. В. Александровою [12], Н. В. Гуйванюк [5], В. І. Карасиком [11], О. О. Селівановою [21], О. С. Кубряковою [13] та іншими дослідниками.

Окремі сучасні дослідження присвячено вивченню комунікативної парадигми [7–9]. Аналіз тексту як віддзеркалення комунікативного процесу посприяв перегляду деяких звичних уявлень про граматичні явища та методи дослідження.

Активізація вивчення тексту припадає на кінець 50-х років ХХ ст., коли його досліджували з позицій теорії синтаксису. Згодом, у 60–70 роках, «у зв'язку з комплексом змін лінгвістичних цінностей, завдань і позитивних програмних настанов» [18, с. 5], з розвитком таких зорієнтованих на людину та її діяльність мовознавчих дисциплін, як теорія комунікації, психолінгвістика, прагматика, функціональна стилістика, соціолінгвістика тощо [16], відбувається зародження й оформлення окремого мовознавчого напрямку – вивчення тексту.

Існування диференційних підходів до поняття «текст» та різне розуміння текстової природи зумовило появу таких лінгвістичних галузей його дослідження у сучасному мовознавстві, як лінгвістика тексту, граматики тексту, теорія тексту й аналіз дискурсу.

Проте тривалий час не було чіткого розмежування об'єктів дослідження цих чотирьох галузей текстології, що зумовлювало вживання термінів «лінгвістика тексту», «теорія тексту» та «граматика тексту» як рівноправних. Т. М. Ніколаєва пояснює тогочасну розрізненість термінів і понять лінгвістики тексту її онтологічними рисами: «граматика тексту є, очевидно, граматиною полів і градуальних переходів, а не системою опозицій дискретних елементів» [18, с. 36]. При цьому дослідниця вважає, що в цілому усі розділи науки про текст об'єднує теорія тексту [14]. На думку В. Г. Адмоні, використання різних термінів ускладнювалось наявністю значної кількості розбіжностей у їх інтерпретаціях [1].

Поняття «граматика тексту» зустрічаємо у працях І. Р. Гальперіна, В. І. Карабана, О. І. Москальської, А. І. Новикова, П. Сгалла, Д. Фівегера, Л. Г. Фрідмана та ін. Його сутність науковці розуміють по-різному. Здебільшого йдеться про існування пропозиційного та комунікативного аналізу [25]. Перший зумовлює уявлення про граматику тексту як аналогію до граматики речення, тобто текст у такому випадку розуміють як «єдність синтаксичних, семантичних і прагматичних аспектів, які можуть бути досліджені тими ж засобами, що й синтаксичні, семантичні і прагматичні аспекти речень» [25, с. 315–316], а граматику тексту – як розділ традиційної граматики – синтаксис тексту або надфразовий синтаксис [20]. Пропозиційний напрям дослідження тексту започаткований В. В. Виноградовим, котрий націлював на аналіз більших синтаксичних утворень: «над усіма цими колами і розділами граматики постає зовсім недосліджена галузь стилістичного синтаксису, в центрі якої знаходиться проблема будови складних синтаксичних єдностей з типовими для неї прийомами розшарування і зчеплення синтагм як граничних синтаксичних одиниць у структурі цих складних синтаксичних цілостей» [2, с. 764]. Цей напрям розуміння граматики тексту знайшов своє відображення у студіях О. І. Москальської, яка вважає за необхідне поєднувати власне граматичну проблематику з аналізом багатьох базових понять теорії

тексту [15]. Л. Г. Фрідман також переконаний, що одним із основних аспектів дослідження одиниць, більших від речення, є граматичний: «Що стосується граматики тексту, то вона, гадаємо, повинна розглядатися саме як розділ традиційної граматики, оскільки компонентами тексту є одиниці, які вивчають у традиційній граматиці, й подібна інтерпретація граматики тексту допомогла б більш повно й усебічно дослідити як особливості цих одиниць, так і специфіку самого тексту. Крім того, низка питань про різні аспекти багатьох одиниць у мові можуть бути розв'язаними лише за умови дослідження проекції структури тексту на особливості цих одиниць» [26, с. 13]. На думку В. Г. Адмоні, «взаємопроникнення тексту і граматики, тексту й речення не знімає їх самостійності», а «про граматику тексту можна говорити лише як про розділ граматики, що вивчає поведінку граматичних єдностей (у тому числі найбільш розгорнутих – надфразової єдності й абзацу) у тексті» [1, с. 66–68]. У німецькому мовознавстві, як відзначає Д. Фівегер, на засадах пропозиціоналізму працював Х. Ізенберг, на думку якого поєднувати і пропозиційний, і комунікативний підходи до тексту неможливо [25, с. 317].

Комунікативний підхід до вивчення тексту, який базується «на уявленні про текст як комунікативну єдність, що конструюється розчленованою в часі послідовністю мовленнєвих дій» [25, с. 316], передбачає розуміння граматики тексту як окремої галузі текстології, котра вивчає послідовність окремих висловлювань. За словами Т. М. Ніколаєвої, лінгвістика тексту (граматика тексту) – «це граMATика лінійних послідовностей», тобто граMATика «комунікативної зорієнтованості, причому зорієнтованості як на відому інформацію (у широкому розумінні – анафорику), так і на те, що якусь інформацію слід очікувати, її повідомлять (у широкому розумінні – катафорику)» [19, с. 39]; «це перелік виявлених дослідниками мінімальних категорій і правил їх комбінацій у межах окремого висловлювання» [19, с. 48].

Нелінійна, вертикальна модель граматики тексту була запропонована І. Петефі. «Його ідея – побудувати певний текст-конструкт, загальну ідею тексту, потім породити усі можливі варіанти цього тексту, його співіснуючі втілення» [18, с. 33]. Підхід до тексту з позицій комунікації поступово набув розвитку у дослідженнях граматики художніх текстів. Його репрезентовано працями І. Р. Гальперіна [3], С. Небжеговської-Бартмінської [17], Ц. Тодорова [23], який, зокрема, пропонує поєднувати теорію оповіді з універсальною граMATикою, за допомогою граматичних класів слів характеризувати художній текст, створюючи граMATику оповідального тексту [23].

В. І. Карабан вважає граMATику тексту окремим напрямом дослідження, що протиставляється лінгвістиці тексту в цілому. На його думку, завдання галузі полягає у повному описі й поясненні мовних здатностей носіїв мови, в необхідності проаналізувати структуру тексту, визначити його міжфразову та загальну зв'язність [10].

А. І. Новиков у праці «Семантика тексту та її формалізація» (М., 1983) відзначає, що різниця у підході до граматики тексту пов'язана з використанням тих чи тих засобів зв'язку для виділення надфразових єдностей. Представники

пропозиційного підходу використовують власне граматичні засоби зв'язності, а комунікативного – більш складні засоби зв'язності граматичного типу, зокрема, вищо-часову співвіднесеність речень.

У сучасному мовознавстві ідеї І. Петефі – розуміння граматики тексту як розділу лінгвістики, що досліджує схеми (абстрактні моделі), на які орієнтується мовець і за якими він буде інші тексти – текстами, знайшло відображення у працях польського вченого Є. Бартмінського [28].

Г. О. Золотова, як і В. І. Карабан, пропонує обрати предметом дослідження граматики композицію тексту, зауважуючи при цьому, що «граматика, зорієнтована на текст, на вияв закономірностей його організації, відкриваючи підступи до проблем композиції, не претендує на літературознавчі аспекти його вивчення» [7, с. 45]. Дослідниця підкреслює, що «опертя на текст слугує орієнтиром у виборі граматичного напрямку, розсуваючи традиційні граматичні межі граматичної науки, демонструючи її комунікативно-сміслову компетенцію, філологічну змістовність» [7, с. 44].

Уважаємо за можливе поєднати традиційний і комунікативний підходи щодо дослідженні тексту. Поділяючи думки П. Ю. Гриценка, граматику тексту пропонуємо розуміти як дослідницький прийом, як граматику, обмежену лише текстом, причому текстом не художнім, а розмовним, породженим діалектоносієм / діалектоносіями. Такий підхід зумовлений і тим, що «однією з особливостей тексту як структурно-семантичної єдності є здатність впливати на мовні одиниці, які входять до його складу» [22, с. 10], що «під впливом тексту у його складниках реалізуються нові, додаткові значення, що існують у системі у прихованому, латентному стані, або породжені контекстом» [22, с. 11]. Тому одним із завдань діалектологічної науки є повний опис граматики говірки у тому обсязі й стані, як вона зафіксована у корпусі текстів окремої говірки. Такий підхід дозволить відповісти на питання: яке з граматичних явищ виявляється реалізованим у діалектному мовленні (дискурсі), а що з елементів інваріантної моделі-матриці залишається нереалізованим у корпусі текстів.

Список використаних джерел

1. Адмони В. Г. Грамматика и текст // Вопросы языкознания. – 1985. – № 1. – С. 63–69.
2. Виноградов В. В. Русский язык (грамматическое учение о слове). – М.: Учпедгиз, 1947. – 784 с.
3. Гальперин И. Р. Текст как объект лингвистического исследования. – М.: Наука, 1981. – 139 с.
4. Гриценко П. Ю. Текст як простір вияву діалектних явищ // Збірник лінгвістичних праць: До 60-річчя проф. О. А. Колесникова. – Ізмаїл, 2000. – С. 9–15.
5. Гуйванюк Н. В. Діалектний текст як лінгво-когнітивна одиниця // Українська мова. – 2003. – № 2 (7). – С. 102–110.
6. Демьянков В. З. Текст и дискурс как термины и как слова обыденного языка // Язык. Личность: Сб. ст. к 70-летию Т. М. Николаевой / Ин-т славяноведения РАН. – М.: Языки славянских культур, 2005. – С. 34–55.
7. Золотова Г. А. Грамматика в контексте филологии // Научные доклады филологического факультета МГУ. – М.: Изд-во Москов. ун-та, 2000. – Вып. 4. – С. 43–52.
8. Золотова Г. А. Грамматика как наука о человеке // Русский язык в научном освещении.

- 2001. – № 1. – С. 107–113.
9. Золотова Г. А. О традициях и тенденциях в современной грамматической науке // Вопросы русского языкознания: Традиции и тенденции в современной грамматической науке: Сб. научн. статей. – М.: Изд-во Московского университета, 2005. – Вып. XII. – С. 7–12.
  10. Карабан В. И. Аспекты связности в грамматике текста (на материале английского языка): автореф. дисс. ... канд. филол. наук: 10. 02. 04. – К., 1976. – 24 с.
  11. Карасик В. И. Языковой круг: личность, концепт, дискурс. – М.: Гнозис, 2004. – 390 с.
  12. Кубрякова Е. С. О контурах новой парадигмы знания в лингвистике // Структура и семантика художественного текста: Доклады VII Международной конференции. – М.: Московский государственный открытый педагогический университет, 1999. – С. 186–197.
  13. Кубрякова Е. С. О термине «дискурс» и стоящей за ним структуре знания // Язык. Личность: Сб. ст. к 70-летию Т. М. Николаевой / Ин-т славяноведения РАН. – М.: Языки славянских культур, 2005. – С. 23–33.
  14. Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В. Н. Ярцева. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – 685 с.
  15. Москальская О. И. Грамматика текста: пособие по грамматике немецкого языка для ин-тов и фак. иностр. яз. – М.: Высшая школа, 1981. – 183 с.
  16. Москальская О. И. Текст – два понимания и два подхода // Русский язык. Функционирование грамматических категорий. Текст и контекст. – М.: Наука, 1984. – С. 154–162.
  17. Небжеговская-Бартиминьская С. Роль мотива в описании модели // Язык культуры: Семантика и грамматика. К 80-летию со дня рождения академика Никиты Ильича Толстого (1923–1996). – М.: Индрик, 2004. – С. 236–272.
  18. Николаева Т. М. Лингвистика текста. Современное состояние и перспективы // Новое в зарубежной лингвистике. – М.: Прогресс, 1978. – Вып. VIII. – С. 5–39.
  19. Николаева Т. М. О функциональных категориях линейной грамматики // Синтаксис текста. – М.: Наука, 1979. – С. 37–48.
  20. Сгалл П. К программе лингвистики текста // Новое в зарубежной лингвистике. – М.: Прогресс, 1978. – Вып. VIII. – С. 79–88.
  21. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія – Полтава: Довкілля-К, 2006. – 716 с.
  22. Тодоров Ц. Грамматика повествовательного текста (рассказа) / перев. с франц. // Новое в зарубежной лингвистике. – М.: Прогресс, 1978. – Вып. VIII. – С. 450–463.
  23. Тураева З. Я. Лингвистика текста (Текст: структура и семантика): учебн. пособие для студентов пед. ин-тов. – М.: Просвещение, 1986. – 127 с.
  24. Українська мова. Енциклопедія / Редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголова), М. П. Зяблюк та ін. – 3-є вид. – К.: Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2007. – 856 с.
  25. Фивегер Д. Лингвистика текста в исследованиях ученых ГДР // Синтаксис текста. – М.: Наука, – С. 314–324.
  26. Фридман Л. Г. Грамматические проблемы лингвистики текста. – Ростов: Изд-во Ростовского ун-та, 1984. – 136 с.
  27. Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови: підручн. для студ. вищ. навч. закл. – К.: ВЦ «Академія», 2004. – 408 с.
  28. Bartmiński J. Tekst jako przedmiot tekstologii lingwistycznej // Tekst. Problemy teoretyczne. – Lublin, 1998. – S. 9–25.